

Зузана Тополињска
Истражувачки центар за ареална лингвистика
при МАНУ, Скопје, Македонија
zuzana@manu.edu.mk

ПОЛСКИ ЈАЗИК

(и извесни согледувања за чешкиот јазик)

(1) **ОСНОВНИ ГРАМАТИЧКИ СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗУВАЊЕ СЕГАШНОСТ.** Основно средство за изразување сегашност во полскиот јазик е сегашното време (*czas teraźniejszy*) коешто се деривира само од несвршените глаголски основи. Со други зборови: свршените глаголи, поради структурата на нивното категоријално значење, не се способни да изразуваат сегашност.

Примарната функција на презентските форми од свршени основи е да изразуваат идност. За нивните секундарни функции сп. подолу т. (2).

Сегашното време му припаѓа на индикативот и во рамките на тој начин му се спротивставува на минатото време (претеритот), па следствено е квалификувано и како не-минато.

Идното време, по дефиниција /- фактивно/, го оценуваме како модално маркирано, т.е. неиндикативно.

Како што спомнавме во *Воведојѝ*, временските рамки на сегашноста *sensu largo* зависат пред сè од лексичкото значење на глаголот, односно од предикатот што тој го претставува, а вторично – од лексичкиот и/или граматичкиот контекст на употреба. Истите фактори регулираат способност за изразување на актуелна, итеративна или омнitemпорална сегашност. Има глаголи способни да ги изразат сите три нијанси, сп.

Nie otwieraj szafy, portfel leży na stole. 'Немој да го отвораш плакарот, новчаникот е на маса' – актуелна сегашност

Codziennie rano gazeta leży na progu przed drzwiami. 'Секој ден изутрина весникот лежи на прагот пред вратата' – итеративна сегашност

Klucz do takiego czy innego zachowania leży w charakterze człowieka. 'Клучот а однесувањето е во карактерот на човекот' – омнitemпорална сегашност.

Има глаголи неспособни без помош на контекстот да изразат актуелна сегашност. Такви се, на пр., глаголите *spotykać się* 'се среќава', *skakać* 'скока', *biegać* 'трча'... и низа други глаголи на движење, сп. на пр.

Spotykamy się u mnie w domu. 'Се среќаваме кај мене дома' - /- итеративно/ ~ *Znów się spotykamy!* 'Пак се среќаваме' - /+ актуелно/, изговорено во моментот на средбата

Jurek skacze wysoko. 'Ѓоко скока високо' - /+ итеративно/ ~ *Patrz, właśnie skacze Małysz!* 'Гледај, сега скока Малиш!' - /+ актуелно/, коментар пред телевизорот

Jurek biega szybko. 'Ѓоко трча бргу' - /+ итеративно/ ~ *Patrz, mały już biega...* 'Гледај, малиот веќе трча...' - /+ актуелно/, 'веќе знае да трча' итн.

Последните два итеративни / хабитуални примери спаѓаат, истовремено, меѓу пораките кои изразуваат поседување на некоја вештина. Тие се блиски на пораките во кои на идентификуваниот субјект му припишуваме определени особини; таквите пораки од своја страна, не се способни да изразат повторливост, сп.:

Jurek jest wysoki. ‘Ѓоко е висок’ ~ **Jurek bywa wysoki.* ‘*Ѓоко бива/бидува висок’

Ten dom jest drewniany. ‘Оваа куќа е од дрво’ ~ **Ten dom bywa drewniany.* ‘*Оваа куќа бива/бидува од дрво’, и сл.

Како типични конструкции за изразување на актуелна сегашност *sensu stricto* обично се претставуваат одговори добиени на прашање: *Co robisz?* ‘Што правиш?’, или *Co się dzieje?* ‘Што се случува?’. Има доста глаголи и/или обрати неспособни да конституираат такви конструкции. Тоа се, меѓу другите, експоненти на состојбени, статични предикати, тоа се и глаголи маркирни по повторливост (за кои сп. подолу), тоа се и глаголи-показатели на потсвесни физиолошки состојби, најпосле тука се и предикатите со доминантна моментна компонента. Сп. ги разните контексти на употреба на глаголот *wychodzić* ‘излегува’: *Co robisz? Właśnie wychodzę z domu.* ‘Што правиш? Баш излегувам од дома’ – актуелна сегашност со моментна доминанта; без *właśnie* (овде: ‘баш сега’, ‘баш во овој момент’) реченицата е семантички девијантна. Меѓутоа, сп. и: *On zawsze wychodzi o ósmej.* ‘Тој секогаш излегува во осум’ – итеративна сегашност чиј посебен маркер е прилогот *zawsze* ‘секогаш’.

Интересно е дека прашањето *Co robisz?* ‘Што правиш?’ најчесто се слуша по телефон, кога не го гледаме нашиот соговорник. Има едно друго, маркирано *Co robisz?!* кос, обратно, има за претпоставка дека го гледаме соговорникот и неговото однесување побудува во нас протест и негодување, т.е. ‘Што правиш?’ со поттекст: ‘Немој тоа да го правиш!’

Во полскиот јазик постојат глаголи на движење предодредени за итеративна употреба, меѓутоа вистинска опозиција меѓу нив и нивните актуелизирани парници е заснована врз определеност, односно неопределеност на насоката на движењето. Имаме:

iść ~ chodzić
jechać ~ jeździć
pływać ~ pływać
lecieć ~ latać

при што првата колона изразува насочено актуелизирано движење, а втората – ненасочено повторливо движење и/или диспозиција за соодветен тип движење, сп.на пр.:

Jurek idzie do szkoły ‘Ѓоко иде на училиште’ ~ *Jurek chodzi do szkoły nr 28* ‘Ѓоко посетува училиште бр 28’; *Jurek chodzi szybko* ‘Ѓоко оди/се движи бргу’

Ten samolot leci do Warszawy ‘Овој авион (сега) лета за Варшава ~ *Ten samolot lata na relacji: Warszawa-Skopje* ‘Овој авион лета на релација: Варшава-Скопје’; *Jaskółki latają nisko, a orły wysoko* ‘Ластавичките летаат ниско, а орлите високо,

Jurek już płynie do brzegu ‘Ѓоко веќе плива кон брегот’ ~ *Jurek pływa regularnie od 8 do 9* ‘Ѓоко плива редовно од 8 до 9’; *Jurek dobrze pływa* ‘Ѓоко добро плива’

Оттука и, фигуративното: *Ten zegarek chodzi dobrze* ‘Овој часовник оди добро’ или *Czarne płatki latają mi przed oczyma* ‘Црни точки ми поминуваат пред очи’, и сл.

Има и една група секундарно деривирани глаголи морфолошки маркирани по итеративност. Тие се деривираат со суфиксот *-uw-/-iw-*, сп. *widywać* ‘види (итеративно)’, *czytywać* ‘чита (итеративно)’.., или со составите: префикс (+ основа) + суфикс *-uw- / -iw-* : *wymachiwać* ‘мавта (итеративно)’, *podskakiwać* ‘потскокнува (итеративно)’... , на пр. *Widujemy się zwykle w teatrze* ‘Обично се гледаме / се среќаваме во театарот’; *Hania podskakuje z radości* ‘Ања потскокнува од радост’; *Jurek wykrzykuje jakies niezrozumiałe wyrazy* ‘Ѓоко извикува некои неразбирливи зборови’, и сл.

Можностите во таканаречената пасивна дијатеза (т.е. во конструкции со објект на дејство авансиран во позиција на субјект) да се изрази сегашноста во полскиот јазик се прилично ограничени, како лексички така и граматички. Во игра се три конструкции:

- (а) со копулата *być* во сегашно време и *n/t*-партиципот од несвршени транзитивни глаголи,
- (б) со копулата *być* во сегашно време и *n/t*-партиципот од свршени транзитивни глаголи,
- (в) таканаречената медијална конструкција конституирана од 3 лице сегашно време од несвршен транзитивен глагол и повратна замена *się*.

ad (а) Првата конструкција изразува најчесто итеративна сегашност, сп. на пр.: *Ta książka jest czytana głównie przez młodych* ‘Оваа книга се чита главно од младите’, *Audycje tego typu zwykle są emitowane po północy* ‘Тој тип емисии обично се даваат после полноќ’, *Rozmowy telefoniczne są kontrolowane* ‘Телефонските разговори се контролираат’, и сл. Конкурира со неа конструкцијата *sub* (в), а исто така и нерегуларната перифрастична серија од типот: копула + ГИ во локативен падежен однос, сп. *Książka jest w czytaniu* ‘Книгата се чита, т.е. е кај читател’ (информира библиотекарот) или *Aparat jest w naprawie* ‘Апаратот се поправа’, и сл.

Копулата *być* во дел од конструкциите може да биде заменета со *bywać* што е сигнал на нерегуларна повторливост.

ad (б) Конструкцијата *sub* (б) ги има сите карактеристики на резултативен перфект. Тоа е статична (состојбена) конструкција, со сегашната состојба обележена како резултат од минат настан, сп. *Łąka jest zdeptana przez dziki* ‘Ливадата е изгазена од диви свињи’, *Tekst jest napisany cyrylicą* ‘Текстот е напишан со кирилица’, *Kościół jest zbudowany w XVI w.* ‘Црквата е изградена во 16 в.’ Во последните два примера копулата *jest* во сегашно време е гаранција дека соодветниот објект (текст, црква) постои во сегашноста, инаку би се појавила претериталната копула *był*..

Во полскиот јазик постои конструкција со копулата *zostać* во сегашно време + *n- / t-* партицип. Таа не е способна да изразува сегашност. Се употребува исклучиво во нарација за минати настани за да изрази истовременост / синхронизираност во однос на други настани споменати во истиот текст, сп. *Wtedy zostaje zbudowany nowy kościół* ‘Тогаш е изградена нова(та) црква’, *W tym czasie zostaje ogłoszony manifest* ‘Во она време е објавен манифестот’...

ad (в) Се работи за конструкција во која *się* ја блокира позицијата на агенсот; што се однесува до изразување сегашност, таа ги трпи сите

лексичко-семантички ограничувања карактеристични за соодветните глаголи во активна дијатеца. Сп. примери како *W tej chwili tekst się przepisuje w naszej kancelarii* ‘Во моментот текстот се препишува во нашата канцеларија’; *Jego książki dobrze się sprzedają* ‘Неговите книги добро се продаваат’; *Próby odbywają się w środy* ‘Пробите/Репетициите се држат во среди’; *Nowa szkoła buduje się na wzgórzu za wsią*. ‘Новото училиште се гради на ридот надвор од селото’... – како што се гледа од примерите, се работи за површински безагенсни процесуални конструкции со актуелна или итеративна интерпретација, при што во вториот случај може и да се работи за “диспозиција” на објектот подигнат до рангот на појдовен (номинативен) аргумент. Тука спаѓаат и диспозициски конструкции како *Ta książka czyta się dobrze* ‘Оваа книга добро се чита’; *Ten materiał nosi się latami* ‘Оваа тканина/штоф се носи со години’; *Te bombki łatwo się tłuką* ‘Овие лампиони лесно се кршат’, и сл.

Посебен статус имаат ограничените по број каузативни конструкции со двоен агенс, (а) инспиратор на дејството (во номинативен падежен однос), кој не е корефрентен со (б) вистинскиот реализатор на тоа дејство (во локативен однос), сп. *Czeszę się u pana Zenona / w salonie “Uroda”* ‘Правам фризура кај господин Зенон / во салонот „Убавина”’; *Spowiadam się w kościele Świętego Krzyża / u ojca Pawła* ‘Се исповедувам во црквата Св. Крст / кај отецот Павле’... ”Повратна” активна трансформација сигнализира дека агенсот се нашол во таа улога како резултат на свесен избор на референтот на номинативната синтагма. Интерпретацијата е итеративна, но сп. и паралелните конструкции со актуелна интерпретација: *Szyję sobie kostium u p.Zofii* ‘Си шијам костум кај г-ѓа Софија’, и сл.

Не е еднозначен статусот на регуларно деривираната конструкција според моделот: $NP_N +$ финитна форма од глаголот *mieć* ‘има’ + инфинитивот *być* ‘е’ + NP_P / A . Интерпретацијата на оваа формула потсетува на балкански нон-конфирматив - се работи за сомнеж / иронија / недоверба во однос на појдовната формула: NP_N *jest* NP_P / A , односно, ако А. тврди за нешто дека е, да кажеме, убава зграда или добро решение, Б. се дистанцира од тоа тврдење кажувајќи: *I to ma być piękny budynek / dobre rozwiązanie!?* ‘И тоа била убава зграда / добро решение!?’ , т.е. ‘не верувам дека тоа е...’, односно, нашата формула имплицира дека на говорителот му е познато нечие мислење на кое тој сака да му се спротивстави.

(2) ТРАНСПОЗИЦИСКИ СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗУВАЊЕ СЕГАШНОСТ. Полскиот глаголски систем е прилично сиромашен. Следствено, функционалните зони на одделни парадигми се релативно чисто разграничени и нема меѓу нив многу преклопувања, а со тоа ни секундарни, транспонирани функции. Меѓу оние неколку кои заслужуваат да се одбележат овде ги наоѓаме:

- идното време (т.е. презентски форми) од свршени глаголи во функција на повторливост со хипотетичка нијанса (сп. погоре); тоа се појавува во поговорки, пословици, кулинарни рецепти, театарски дидаскалии, секогаш паралелно со сегашното време, понекогаш и со императивот. Сп. на пр. (1) *Jak sobie pościesz, tak się wyśpisz* ‘Како ќе си постелеш, така ќе се

наспиеш'; (2) *Weźmiesz kilo mąki, 5 jajek, ciasto dobrze wyrobisz..* 'Ќе земеш кило брашно, 5 јайца, добро ќе го замесиш тестото...'; (3) *Wszyscy inni dobrze się bawią, a on przyjdzie, usiądzie w kącie i milczy...* 'Сите други добро се забавуваат, а тој ќе дојде, ќе седне во аголот и молчи...' Во првиот пример омнитемпоралната сегашност е изразена "на повисоко ниво" со предикатот 'услов' кој ги поврзува двете поврзани пропозиции, односно со самиот синтаксички модел. Во вториот пример може да се прифати дека рецептот е "омнитемпорален", но може и да се одбрани интерпретација според која тој важи од моментот кога е изговорен, т.е. доминира идна временска проекција. Во третиот пример доминира видска моментна проекција со претпоставка дека серијата трае и ќе трае; во постари полски драмски текстови идното време (перфективен презент) се појавуваше во т.н. *didascalii*, т.е. одавторски инструкции за режисер и сценарист. Денеска во оваа употреба се појавуваат форми на сегашно време.

- со прагматичка куртуазна мотивација сегашноста во пораките во функција на молба и/или наредба / забрана може да се изрази со формите на *by*-потенцијалот, сп. *Chciałabym Pani podziękować...* 'Би сакала, Госпоѓо, да Ви се заблагодарам'; *Prosiłabym o zamknięcie okna ...* 'Ви се молам, затворете го прозорецот'; *Czy byłbyś tak dobry, żeby mi podać tę książkę?* 'Дали би сакал да ми ја подадеш книгата?'; *Czy mógłbyś przyjść jutro?* 'Дали би можел да дојдеш утре?', и сл.

- отсуството во полскиот глаголски систем на специјализирана парадигма на перфектот прави дека претеритот не ретко носи информација која се однесува на сегашноста, односно сегашната состојба е поважна од минатиот настан што ја предизвикал, сп. *Znaczy, jednak przyszedłeś...* 'Значи, сепак си дошол', *Przyszła zima* 'Стигна зимата' т.е. 'зима е', *Kupiłam torebkę!* 'Си имам купено чанта!' (и гест на покажување: еве ја...).

Способни да изразуваат сегашност се и некои номинални конструкции, т.е. конструкции кои не содржат форми на *verbum finitum*. Тука спаѓаат разноразни извици кои пренесуваат субјективна евалуација на одделни ситуации, луѓе, предмети, сп. *Wspaniałe!* 'Одлично!', *Świetnie!* 'Прекрасно!', *Idiota!* 'Идиот!' Сп. ги и модално немаркирани конвенционални информации како *Świeżo malowane!* 'Свежо обоено!'; *Wstęp wzbroniony!* 'Забранет влез!', и сл.

Тука не спаѓа широко распространета конструкција со заменска копула *to*, како во *To niemożliwe!* 'Ова не е можно!', *Ania to moja najlepsza przyjaciółka.* 'Ања е мојата најдобра пријателка!', и сл. *To* овде врши редовна функција на *verbum finitum*, што значи дека спаѓа меѓу основните средства за изразување сегашност.

Не спаѓа тука ни кратката серија експресивни инхоативни конструкции од типот *A on w płacz!* 'А тој да ти почне да плаче!'; *A oni w krzyk!* 'А ѝие да ѝочнаѝ да викааѝ!' каде што се одбележува почетниот момент на дејството којшто многу ретко се изразува со финитните форми од глаголот *zaczynać* 'почнува'. Меѓутоа, ова е конструкција карактеристична само за нарација, т.е. со неа се одбележува всушност истовременост, синхронизираност или непосредна последователност во однос на претходно спомнатиот настан.

(3) ТРАНСПОЗИЦИСКИ ФУНКЦИИ НА ФОРМИТЕ НА СЕГАШНОТО ВРЕМЕ. Сегашното време, единствено граматичко средство чија основна функција е да изразува сегашност, нема многу

секундни функции од исти причини, од кои вакви функции немаат ни други полски глаголски парадигми (сп.погоре т.2).

Најинтересен е соодносот меѓу сегашното време од несвршени глаголи и идното време од свршените, т.е. двете формални варијанти на наследениот *praesens*. Како што идното време од свршени глаголи во некои контексти се појавува паралелно со сегашното за изразување сегашност, така и сегашното време способно е да изрази идност. Тоа може да се забележи во одреден вербален и/или ситуациски контекст. Сп. *Jutro jadę do Ochrydu* ‘Утре одам за Охрид’; *We wtorek mam wykład dla polonistów* ‘Во вторник држам предавање за полонисти’; *Znaczy, spotykamy się jutro popołudniu* ‘Значи, се среќаваме утре попладне’, и сл. Се работи тука за планирани активности, а за кои говорителот е сигурен дека ќе се остварат, или, попрецизно: за кои тој решил дека ќе ги спроведе во дело. Идната проекција ја сигнализираат временските определби. Но, во соодветни ситуации таквите определби можат и да отсутствуваат, сп. *Znaczy, umówiliśmy się, jedziemy!* ‘Значи, се договоривме, ќе одиме’, или – со идната проекција вградена во лексичкото значење на глаголот: *Wybieramy się nad morze* т.е. ‘планираме да одиме на море’, и сл. Сп. го и идиоматскиот израз *Idę spać* ‘имам намера да легнам / да спијам’ со глаголот *iść* како носител на иднинска временска проекција. Ниту *Wybieram się do...* ниту *Idę spać* не се прифатливи како одговори на прашањето *Co robisz?* Сп. ги и конструкциите како: *Idę teraz do miasta, a ty zajmij się obiadem* ‘Тргувам сега в град, а ти погрижи се за ручекот’, со моментна иднинска инхоативна проекција.

Треба да се спомнат и модално маркираните реченици (наредби, молби, забрани) со сегашно време и иднинска проекција, како на пр. *Pamiętaj, wieczorem dzwonicz do Hani!* ‘Памти, вечер и се јавуваш на Ана!’, или: *Pamiętaj, popołudniu jesteś u Marka* ‘Памти, попладне си (т.е. треба да бидеш) кај Марко’, и сл.

Најпосле, внимание заслужуваат и конструкциите кои потсетуваат на издвојуваната во јужнословенската граматичка традиција категорија на готовност. Сп. во “малите огласи”: *Sprzedam / Sprzedaję pianino. Wiadomość na miejscu*. ‘Продавам пијано. Информација овде’, или *Odnowię / Odnawiam stylowe meble. Tel. ...* ‘Реставрирам стилски мебел. Тел. ...’, и сл. Сегашното време, не многу фреквентно во оваа употреба, сигнализира подготвеност за вршење на соодветни услуги.

Посебен проблем претставува “сегашност во нарација”. Се работи, пред сè, за таканаречениот *praesens historicum*, т.е. раскажување за минати настани во сегашно време за тие да се динамизираат и да му се приближат н адресатот. Се работи за стилска тропа, како во примерите: *Idę wczoraj ulicą i co widzę?* ‘Одам вчера по улица и што да виам?!’ или *Rozmawiam wczoraj z Jankiem i nagle wpada Hania i mówi...* ‘Разговарам вчера со Јован кога одеднаш влегува Ања и вика...’ Истиот авторски потег се применува и во литературната фикција и дури и во научни историски расправи, сп. на пр. *Z Waeszawy Piłsudski udaje się do Wilna i tam...* ‘Од Варшава Пилсудски оди во Вилно и таму...’, и сл. Во функција на *praesens historicum* може да се употреби и перфектвен презент, т.е. идно време.

Друг аспект на “сегашност во нарација” претставуваат пораки конституирани од глаголот-копула *zostawać* или конструкциите од типот *A oni w krzyk!*, за кои стана веќе збор погоре. И во двата случаи се работи за истовременост во однос на други претходно споменувани минати настани.

Синхронизација (изразување на истовременост), исто така, е функција на сегашното време во зависните интензионални реченици како: *Powiedziała, że idzie do kina* ‘Рече дека оди на кино’; *Czuła, że rośnie jej gorączka* ‘Чувствуваше дека и се дига температура’; *Bał się, że pożar się szerzy* ‘Се плашеше дека пожарот се шири’, и сл.

На Милена Пшикрилова, лектор по чешки јазик на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј” во Скопје ѝ должам неколку групи примери каде што употребата на формите во чешкиот јазик се разликува од гореопишаната употреба во полскиот текст. Еве ги тие примери:

1. актуелна сегашност може да се изрази и со некои глаголи од свршен вид во сегашно време: *Ty šaty mi dobře padnou.* ‘Фусѿаноѿ добро ми сѿѿоѿ’; *Jeho chování mi nesedne.* ‘Неѿовоѿѿо однесување не ми се доѿѿѿѿ’...
2. неактуелна сегашност со повторлив карактер може да се изрази со некои глаголи од свршен вид: *Vlak obyčejně přijede se zpožděním.* ‘Возоѿѿ обично доѿѿѿ со задоцнување’; *Občas mi to prostě nevyjde.* ‘Понекоѿѿаш ѿѿѿѿо едносѿѿѿавно не ми усѿѿѿѿѿѿ’...
3. во чешкиот, се чини, поприсутно отколку во полскиот е значењето на сегашноста кај резултативните претеритални и пасивни конструкции;
4. пораширена е перифрастичната конструкција: *mít + n-t particip*, а постои и непознатата во полскиот конструкција: *dostat + n-t particip* – *Petr dostal vyhubováno*, и сл.

Претставените разлики можат да се сведат на а) поширока (поархаична?) употреба на презентот од свршени глаголи со значење на сегашност, и б) поширока употреба на перифрастичните, преземени од германски, дијатетички маркирани конструкции.